

УДК 599.735.619

A. M. МЕЛДЕБЕКОВ, A. B. БЕКЕНОВ

АҚБӨКЕННИң ЖАППАЙ ЖИІ ӨЛІМ-ЖІТІМГЕ ҰШЫРАУЫ ТЕК ПАСТЕРЕЛЛЕЗ АУРУЫНАН БА?

ҚР Білім және ғылым министрлігінің Зоология институты

Қазақстанда ақбөкендердің санының азаю себептері және Батыс Қазақстан облысында 2010 ж. болған олардың жаппай қырылуы пастереллез ауруынан болды деген қорытынды талданады. Сондай-ақ мұнда жаппай өлім-жітімге ұшырауының әртүрлі болжамдары сөз болады. Ақбөкен ауруларын зерттеу және оларды емдеу шараларын жүзеге асыру керектігіне токталады.

Кең байтақ Қазақ жерінде сонау адам баласы пайда болған ертедегі тас дәуірінен бері тіршілік етіп келе жатқан керемет хайуаннштар өкілі – ақбөкен болып табылады. Оны халық қебіне «киік» деп атайды. Сонау көне дәуірде ол мамонттар мен жұнді мүйізтұмсықтармен бірге батыста Англиядан бастап, одан әрі шығысқа қарай Аляска түбегіне дейін кен тараған. Бірак бертін келе дәмді еті мен жанға шипа, дертке дауа болатын дәрілік шикізат – мүйізі үшін жыртқыштық жолмен қалай болса – солай аулау бұл өте бағалы аңның бұрын өмір сүрген көптеген аудандарда жойылып кетуіне әкеп сокты. Оның мүйізінің емдік қасиетін халықтық медицина ертеден білген. Одан женшешень немесе пантокрин тәрізді дәрі алынады. Мұндай дәрі өкпе қабыну, жүрек ауруы, паралич сияқты ауруларға ем есебінде колданылады. Мал еті ауырлау тиетін науқастар киік етін жеген, өйткені оның еті – тез сінєтін женіл тамак. Ақбөкеннің тұяғын құйдіріп, одан алынған құлді денедегі жара – теміреткіге жақса, ол тез жазылатынын қазақ халқы ертеден білген. Ал бұл аңның қаны шөлі қанбайтын сусамыр ауруына шалдық-қандарға пайдалы. Сондықтан да біздін халықтың киікті «киелі», қасиетті аң» деуі осыдан.

XVII–XIX ғасырларда бұл иесі жок «киелі» жануарларды жаппай аяусыз қырып-жою оның санын азайтып жіберді. Жойылып кету каупі бар ақбөкеннің Қазақстандағы саны 1919 жылы 4–5 мындағы ғана болды. Сондықтан да ол бізде дереу қорғауға алынып, оны аулауға дереу тыйым салынды. Соған коса басқа да жедел қорғау шараларының арқасында киіктің коры біздін елде жылдан жылға көбейе түсті. Откен ғасырдың 70–80-шы жылдары республикамыздағы оның саны 1,2–1,5 миллионға жетті. Соның арқасында бұл аң жоспарлы түрде ауланып, жыл сайын мемлекет қазынасына 3 миллиондай американ

доллары есебінде табыс түсіп отырды. Сол кезде Қазақстан аумағында киік санының соншама өскеніне шетелдік баспасөздер қайран қалып, бірнеше мақалалар жариялады. Әйгілі неміс ғалымы, биолог Б. Гржимяк біздін елімізде болғанда ақбөкенді «Қазақстандағы ғажайып» деп атады. Бұл дала аруы санының ол кезде жылма-жыл өсуіне ауа райының қолайлы болуымен бірге оларды қорғауда ірі жұмыстар аткарылды. Жезказғанда, Ақтөбеде, Оралда анды қорғау мен оны аулауды тиімді ұйымдастыратын арнаулы мемлекеттік аңшылық шаруашылықтары құрылды. Осындай шаралардың арқасында «киелі» аңның өнімінің белгілі бір мөлшерін халық шаруашылығына пайдалануға мүмкіндік туды.

Халық шаруашылығына айтарлықтай мол өнім беріп отырған ақбөкеннің қазіргі жағдайы қалай? Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері киік саны жылдан-жылға азая берді. Мәселең, 1991–1993 жылдары республикамызда оның қоры 750–850 мындағы болса, осы көрсеткіш 2001 ж. – 79,3 мын, 2003 жылы – 21,2 мындағы ғана болды. Міне бұл мәліметтер кен байтақ Қазақ даласында ақбөкен сияқты «киелі» андардың басына жойылып кету қаупі төніп келе жатқанын айқын байқатады. Соған сәйкес біздін елде бұл жануарларды аулауға 1999 ж. толық тыйым салынып, Үкімет каулысы «Ақбөкенді қорғау мен ұдайы өсірудің қосымша шаралары туралы» (19 шілде № 980) төнірегінде оны сактау мен қорғаудың негізгі шаралары белгіленді. Қазірде бізде киікті аулауға 2020 жылға дейін тыйым салынған. Ақбөкен таралған елдердің барлығында да оның санының құрт азаюы және мүйіздерімен зансыз сауда жасаудың көбеюі оны 1995 ж. «Жойылып кету каупі бар жануарлар мен өсімдіктер түрлерімен халық-аралық сауда жасау конвенциясының II қосымшасына енгізуге мәжбүр етті. Сол жылы құдікті

(уязвимый) түр ретінде Халықаралық табиғат қорғау қоғамының Қызыл тізіміне енсе, одан кейінгі жылдары да санының одан өрі кемуіне байланысты 2002 ж. ақбөкен «жойылып кету қаупі төнген түр» статусына көшірілді.

Дала көркі – ақбөкенді мұндай күнге жеткізудің басты себептері – соңғы жылдары аң қоныстарында зансыз браконьерлік жолмен аулаудың жаппай етек алуы. Мәселен, 2010 ж. зансыз бұл анды аулаған 483 жағдай белгілі болды, олардан 1822 ақбөкен мүйіздері тәркіленген (өткен жылы тек Қостанай облысында мүйіздері кесіліп алған 200-ден аса ақбөкен өлексесі табылған). Сонымен бірге Қазакстан аумағында азулы жыртқыш – қасқырлар санының өсуі де киіктегі корының тым кеміп кету себептерінің бірі болып отыр. Бұл процесті зерттеу де соңғы уақытта тоқталған. Одан кейін ақбөкеннің жойылып кету қаупіне өкелген басты факторлардың бірі – түрлі аурулардың салдарынан жаппай өлім-жітімге ұшырауы.

Ақбөкендердің ауру үй малдарымен бірге жайылып, байланыста болуы өсерінен аусыл (яшур) ауруына ұшырауы байқалып қалады. Қазақстанда бұл анддардың аусылмен жаппай ауруы 1955–1956, 1958, 1967, 1974 жылдары болды. 1967 ж. Орталық Қазақстанда 50 мындағы ақбөкен лактары көктемнен күзге дейін аусылдан өлгені анықталды [1]. Аусыл эпизоотиясы кезінде аналитары мен лактары санының 10%-на дейін шығынға ұшырайды. Десе де соңғы 35 жыл ішінде аусыл киіктегі байқалған жок.

Соңғы жылдары республикамыздың әртүрлі өнірінде киіктегі арасында көктемде ара-тұра жаппай қырылуы етек алып жүр. Тексере келе біраз мамандар оны тек пастереллез ауруынан ғана деп қорытындылап келеді. Бірақ көптеген мамандардың пікірінше, киелі аңының жаппай өлімге ұшырауы тек пастереллез ауруынан ғана емес деген болжам бар. Сөзіміздің дәлелді болуы үшін 2010 жылғы көктемдегі Батыс Қазақстан облысындағы оқиғаны алайық.

Ақбөкендердің жаппай өлімі 2010 жылдың мамыр айының 18-інен 21-іне дейін облыстың солтүстік-батыс жағында төлдеу кезінде жануарлардың көп шоғырланған Борсы поселкасының солтүстігінде болды. Малдәрігерлік, медициналық, зоологиялық, табиғат қорғау үйымдарының өкілдері мен мамандарынан құрылған комиссияның қорытындысы мынадай: «Ақбөкендердің жаппай қырылуына пастереллез ауруы (коздырушысы *Pasterella multocida*) себеп болған. Қатты

сүйк қысттан кейін жаппай төлдеу кезінде аналитарлардың ортаға бейімделу қасиеті төмендеген және технегі хлороорганикалық қосылыстардың да токсикологиялық өсері де болуы мүмкін». Өлген 12000 ақбөкендер (оның 64,2% – аналықтар, 35,4% – лактары, 0,4% – текелері) мен үй малдарынан (төрт бұзаудың) алынған патологиялық материалдарды Қазақстан Ауыл шаруашылығы министрлігінің Республикалық малдәрігерлік лабораториясының Батыс Қазақстан облысы филиалында және ҚР Денсаулық сақтау министрлігіне қарасты Оралдың обаға қарсы құрес жүргізу станциясында зертханалық талдаудан кейін осындағы диагноз қойылған. Сонымен бірге ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің Ветеринария жөніндегі үлттық референттік Орталығы өлген ақбөкендерден, топырактан және шөптерден алынған патологиялық материалдарды тексеріп, зерттеу нәтижесінде хлор иондарының 3,5 есе жоғары болғаны жануарлардың карындарынан, ішектерінен, бауырларынан алынған материалдарда байқалды; ал топырак пен шөптерде олар 5,3 және 8,0 еседей жоғары болған. Өлген киіктегі барлығында да мұрындары мен ауыз қуыстарында қанды қебік байқалған, ал аналь тесіктерінен қан араласқан сүйк қилары бөлінген. Өліктерді сойып тексергенде, өкпеде гиперемия (кан толғаны) мен оның тығыздалғаны, кеуде қуысында қан болғаны, бауыр мен көк бауырларда қан толғаны, олардың аздап іскендігі анықталған [2]. Ауру өте септикалық (токсикалық) түрде өтіп, андар 3–6 күн ішінде жаппай өлім-жітімге ұшырады. Осындағы талдаудан кейін комиссия ақбөкендердің жаппай өлімі тек пастереллез ауруынан деген қорытынды шығарды.

Бұрында Қазақстанда пастереллез ауруынан деп табылған ақбөкендердің жаппай қырылуы 1981 ж. мамыр айында бұрынғы Торғай облысы аумағында (өлгені – 100 мын баз), 1984 ж. акпан наурыз айларында Еділ-Жайық өзендері арасында (өлгені – 100 мын баз) [3], ал 1988 жылдың мамырында Торғай топырағында тағы 270 мын ақбөкен қырылды. Осы жаппай өлім-жітімді тексерген мамандар барлығында пастереллез ауруынан деп тапты. Ал ақбөкендердің сонша қырғынға ұшырауының негізгі себептерін жан-жақты зерттеген ешкім жок. Мүмкін мұндай оқиғалардың басқа да себептері бар шығар. Ал 2010 жылы көктемде Батыс Қазақстанда болған жаппай қырылудан кейін дүние жүзінің маман ғалымдары бұл туралы біраз жорамалдарын ортаға салды.

«Пастереллездің жаппай өлім-жітімге ұшырау кезіндегі ролін анықтау кын, мүмкін емес. Сондықтан пастереллез диагнозы мүмкін болатын басқа факторларды ескеріп, қойылуға тиіс» дейді Англиядағы Бристоль университетінің ветеринарлық паразитология және экология ғылыми тобының қызметкері доктор Эрик Моргон [4].

Сондай-ақ Ресей ғылым академиясының сол Батыс Қазақстандағы Жәнібек стационарының директоры, биология ғылымдарының докторы М. К. Сапанов өз пікірін бірнеше баспасөз беттерінде жариялады [5]. Оның ойынша, ақбөкендердің жаппай қырылуы іші кеуіп кету (тимпанія) ауруынан болуы да мүмкін. Ақбөкендердің төлдеу кезені барлық кезде жас көк шөптердің қаулаپ өсу кезеңімен дәлме-дәл сәйкес келеді. Іштің кеуіп кету ауруының негізгі шарты – жеген азықтарының, өсіреле, дала жонышқасы сиякты бұршақ түкімдас өсімдіктер көп болып, атмосфералық ылғалмен күшті ылғалдануы. Құйіс қайтаратын жануарлардың таз қарынында өсімдіктер қалдықтары ашуының күшті «катализаторы» жонышқа болып табылады. Өлген жануарлардың таз қарынынан алынған өсімдіктер құрамына зертханалық талдау жасағанда, азық рационының басым бөлігі жонышқа (26%), болған [5]. Тек ылғалды жас жонышқаны тым артық жеу күйіс қайтаратын үй малдарында сөзсіз іштің кеуіп кетуін яғни тимпанияны тудырады. Бұл көптен белгілі. Мүмкін ақбөкендердің жаппай өлім-жітімге ұшырауына осы ауру да себеп болған шығар. Проф. М. К. Сапанов айтқан бұл болжамды ғылыми тәжірибе жүргізу арқылы тексеруге болады. Шынында да бұл бағытта ғылыми жұмыстарды Қазақстанда жоспарланып, үйимдастыруға ұсынылып отырған «Бекейорда-Жайық» табиги резерваты шенберінде Жәнібек стационарының базасын және ғылыми өлеуетін пайдаланау арқылы тиімді жүргізуге өбден болады.

Тағы да бір жорамал – кейбір жағдайда ақбөкендердің өлімі қоректенетін азықтық шөптерінде микроэлементтер құрамында ауыткулық (аномалия) болуымен байланысты болуы да ғажап емес, оны зерттеу қажет. Мысалы, Монголияның далалық және шөллейтті аймақтарында ақбөкен мен каракүйрыққа жақын туыс дзерен немесе кеналқымды жайран (*Procapra gutturosa*) тіршілік етеді. Бұл түкты жануарлар да 1974, 1980, 1983, 1985 жылдары (кейбір жылдары – 140 мыңға дейін) пастереллез ауруынан көп қырылған. Ал дзереннің 1983 жылғы жаппай қырылуы қоректік азықтық

шөптеріндегі микроэлементтер құрамында ауыткулық (аномалия) болуымен байланысты болған [6]. Жануарлардың ауыр ауруға шалдығуы өсімдікте мыс пен молибден құрамының бұзылуы, қорғасын мен мырыштың концентрациясының өсуі және кобальттың жетімсіздігі байқалған. Соның нәтижесінде эндемикалық атаксия (немесе молибденді токсикоз) дами бастаған. Ол асказанның және қөптеген ішкі органдар қызметінің бұзылуына себеп болған. Бұл жағдайда арық, әлсіз аңдар емес, негізінен, күйлі ірі жануарлар өлген. Жалпы алғанда, жабайы жануарлардың биогеохимиялық ауыткулардың зиянды өсерлөрінен қорғана алады деуге ешқандай негіз жок. Мұндай жағдай яғни ақбөкендердің азық рационындағы микроэлементтер құрамында ауыткулық (аномалия) болуы – ақбөкендер қырылуының факторының бірі болуы мүмкін. Организмде микроэлементтерде болатын ауытқушылық жануарлар арасында пастереллез індегін шығуына көмектеседі. Бұл салада да зерттеу жұмыстарын жүргізуін үлкен маңызы бар.

Сонымен бірге ақбөкен – конысын ауыстырып отыратын жануар екендігі белгілі. Қыс айларын Оңтүстік облыстарда өткізіп, жазда Орталық Қазақстан далаларын жайлап шығады. Осындай сапарларында «Байқоңыр», «Капустин Яр» ғарыш аймағын кесіп өтеді. Сол кезде олардың радиация өсеріне ұшырамауына кім кепіл. Ал қазірде бұл мәселені ғылыми зерттеу, арнаулы шаралар қолдану ешкімнің де ойна кіріпшығып жатқан жок.

Міне Қазақстанның «ғажайып» атанған ақбөкеннің қазіргі жайы осындай. Егерде оны сактау, корғау және ауруларынан емдеу шараларын жедел қолға алмасақ, бұл «киелі» аңның да таяу жылдарда саны соншама азайып, жойылып кету қаупі төніп түр.

Сондықтан да республикамызда киік санын көбейтіп, оны халық шаруашылығына пайдалану үшін мынадай шараларды жүзеге асыруымыз қажет: республикамыздың Білім және ғылым министрлігі, Ауыл шаруашылық министрлігі және Денсаулық сактау министрлігі үйимдарының катысуымен 2012–2015 жылдары ақбөкендердің қазіргі жайына және мекендейтін ортасына кешенді мониторинг жүргізу; жануарлардың ауруларын терең зерттеу және оларды болдырмау шараларын жүзеге асыру; андар қоныстарында және мал жайылымдарында індегі тексеру жұмыстарын да қолға алған жөн. Осындай кезек

күттірмейтін жұмыстарды жүзеге асыру үшін Үкіметіміз көрсетілген төрт жылға белгілі мөлшерде қаржы бөлуі қажет (осы жұмыс туралы біздің бағдарлама арнаулы министрліктерге табыс етілген). Сондай-ақ акбөкен, карақүйрық, арқар, құлан сияқты саны құрт азайып, жойылып кету қаупі бар жануарларды қорғау үшін Сарыарқада, Батыс Қазақстанда, Оңтүстік Балқаш өнірінде ерекше қорғалатын табиғи аумактар үйымдастыру жұмыстарын жүзеге асыру да керек. Жергілікті жұртшылық арасында бағалы хайуаннаторды қорғау жөніндегі жұмыстарды да кең көлемде жүргізу қажет. Қазақ халқында буаз аңды ат-пау, жаралы жануарды емдеу, аң аулау мерзімін қатаң сақтау сияқты жазылмаса да тарихи дамуымызда қанымызға сінген зан бар ғой. Осы жақсы әдettі қазіргі үрпактарымыздың қанына сініріп, оларды табиғат байлықтарын сақтауға үйретуге тиіспіз. Біз «Обал», «Қасиетті», «Киелі» дайтін үфымдарды жастарға үғындыруымыз керек, өйткені табиғатты қорғау деген үфым осыдан басталады.

ӘДЕБІЕТ

- Соколов В.Е., Барышников Г.Ф., Жирнов Л.В., Бекенов А.Б., Грачев Ю.А., Проняев А.Б., Максимук и др. Сайгак (филогенея, систематика, экология, охрана и использование). М., 1998. 356 с.
- Грачев Ю.А., Бекенов А.Б. О случае массовой гибели сайгаков в Волго-Уральском междуречье // Степной бюллетень. 2010. № 3. 35 с.
- Айкимбаев М.А., Мартиневский И.Л., Алтухов А.А., Иванов С.И., Суров В.Ф. О случаях выделения возбудителя пастереллеза от сайгаков в феврале – марте 1984 года в Уральской области // Изв. АН КазССР. Сер. биол. 1985. Вып. 4(130). С. 39-41.
- Моргон Э. Случай заболевания пастереллезом диких копытных // Бюллетень «Saiga News». 2010. Вып. 11. С. 4-5.
- Сапанов М.К. 12 тысяч трупов (почему погибли сайгаки в Западно-Казахстанской области?) // Охота. 2010. № 10. С. 79-81.

6. Ротшильд Е.В., Евдокимова А.К., Амгалан Ж. Аномалии микроэлементного состава растений как фактор падежа дзеренов в Монголии // Бюлл. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. биол. 1988. Т. 93, вып. 3. С. 35-42.

REFERENCES

- Sokolov V.E., Baryshnikov G.F., Zhirnov L.V., Bekenov A.B., Grachev Yu.A., Pronyaev A.B., Maksimuk i dr. *Saigak (filogeneia, sistematika, ekologiya, okhrana i ispol'zovanie)*, 1998, 356 p. (in Russ.).
- Grachev Yu.A., Bekenov A.B. *Stepnoi bulleteren'*, 2010, 3, 35 (in Russ.).
- Aikimbaev M.A., Martinevskii I.L., Altukhov A.A., Ivanov S.I., Surov V.F. *Izvestia AN KazSSR. Ser. biol.*, 1985, 4 (130), 39-41 (in Russ.).
- Morgan E. *Bulleten' Saiga News*, 2010, 11, 4-5 (in Russ.).
- Sapanov M.K. *Moskovskii zhurnal Okhoty*, 2010, 10, 79-81 (in Russ.).
- Rotshild E.V., Evdokimova A.K., Amgalan Zh. *Bulletin Moskovskogo obshchestva ispytatelei prirody. Otd.biol.*, 1988, 93, 3, 35-42 (in Russ.).

Резюме

Приводятся причины сокращения численности сайгаков в Казахстане и массовой гибели животных в Западно-Казахстанской области в 2010 г. от пастереллеза. По мнению ученых Великобритании, России и Монголии, такая массовая гибель сайгаков могла быть и от других болезней, таких как тимпания или аномалии микроэлементного состава поедаемых растений. Поэтому в настоящее время основным приоритетом остается вопрос детального изучения причины и профилактики болезней сайгака.

Summary

There are reasons for the decline in number of saiga in Kazakhstan and the mass death of these animals in the West Kazakhstan region in 2010 caused by pasteurellosis. In the judgment of the scientists from the Great Britain, Russia and Mongolia, the mass death of saiga could be also caused by other diseases such as tympony or anomalies in trace element composition of plants eaten. Therefore, currently the main priority remains the question of a detailed study of the reason and prevention of diseases of saiga.